

जागतिकीकरण प्रक्रिया आणि भारतीय शेती

प्रा.रमेश धोंडिराम राठोड

समाजशास्त्र विभागप्रमुख, वैद्यनाथ कॉलेज, परळी वै.

प्रस्तावना:

जागतिकीकरण ही संपूर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करणारी म्हणजेच जागतीक अर्थव्यवस्था निर्माण करणारी अशी प्रक्रिया आहे. जागतिकीकरण विशेषतः राष्ट्रा-राष्ट्रांतर्गत व्यापार, उद्योग, भांडवल व तंत्रज्ञानावरील निर्बंध दूर करून मुक्त व्यापाराची स्थापना या अर्थाने घेतली जाते. या प्रक्रियेमध्ये देशाची अर्थव्यवस्था ही जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडली जाते. त्यामुळे कोणत्याही देशातील उत्पादित वस्तु जगात कोठेही विक्रीसाठी उपलब्ध होते.

जागतिकीकरण या संकल्पनेचा उद्भव ही विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील महत्त्वपूर्ण घटना होय. ऑगस्ट १९४१ मध्ये दोस्त राष्ट्रांनी मांडलेल्या अटलांटीक सनदेत प्रथमतः या संकल्पनेचा उल्लेख सापडतो. जागतिकीकरणाचा विषय तसा खूप व्यापक आहे. भारतामध्ये ही संकल्पना रुजण्यासाठी विसाव्या शतकाचे शेवटचे दशक उजाडले. तत्कालीन भारताचे पंतप्रधान पी.व्ही.नरसिंहराव यांनी १९९१ मध्ये नव्या आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केला व भारतात जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाचे वारे वाहू लागले. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला नवे वळण व नवी दिशा मिळाली. आर्थिक अरिष्टेतून बाहेर पडण्यासाठी भारताने 'जागतिक व्यापार संघटना' (WTO) च्या करारावर स्वाक्षरी केली. या नवीन आर्थिक प्रक्रियेच्या स्विकारामुळे शेती, उद्योग, व्यापार, बँका, विमा कंपन्या, दळणवळण व मुलभूत सुविधा यांमध्ये अनेक व्यापक प्रकाराचे रचनात्मक व संस्थात्मक बदल झाले. भारतीय दृष्टिकोणातून पाहता जागतिकीकरणामुळे भारतीय समाजव्यवस्थेत खूप मोठा बदल घडून आला तो म्हणजे भारतीय समाजातून जात हा घटक कायमस्वरूपी गेला नसला तरी विज्ञान, तंत्रज्ञान व नवीन आर्थिक धोरणाने जातीव्यवस्थेच्या गढाला सुरंग लावून त्यांच्या भिती मात्र सैल केल्या.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. जागतिकीकरण या संकल्पनेचा सविस्तर अभ्यास करणे
२. जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवरील अनुकूल व प्रतिकूल परिणामाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके:

१. जागतिकीकरण ही व्यापक प्रक्रिया असून त्याने भारतात अनेक क्रांतीकारी बदल घडवून आणले.
२. जागतिकीकरणाचे भारतीय कृषीव्यवस्थेवर अनेक दूरगामी असे अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम झाले.

जागतिकीकरणाचा अर्थ:

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या मते जागतिकीकरण म्हणजे वस्तु, सेवा व आंतरराष्ट्रीय भांडवल प्रवाह, अतिजलद व प्रसरण पावणारे तंत्रज्ञान ह्यांचे वाढते प्रमाण. तसेच विविधता ह्यांच्या साह्याने जगातील देशाचे सतत वाढते परस्परालंबित्व होय. रूसी मॉदी यांच्या व्याख्येनुसार जागतिकीकरण म्हणजे दुहेरी वाहतुक. एक म्हणजे नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून वाढलेली उत्पादकता व खुली स्पर्धा व दुसरे म्हणजे संपूर्ण जग ह्या एकाच बाजारपेठेत वस्तुंची विक्री करणे होय. याशिवाय, जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी

जगातील सर्व देशांनी आपआपल्या देशांच्या भौगोलिक सिमांचा विचार न करता जागतिक पातळीवर सर्व आर्थिक व्यवहार करून सर्व देशांची एकच बाजारपेठ म्हणजे जागतिक बाजारपेठ निर्माण करणे, यालाच 'जागतिकीकरण' असे म्हणतात.

जागतिकीकरणामध्ये मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला गेला. सर्वांना आयात-निर्यात, व्यापार करण्याची समान संधी मिळाली. परस्परांमध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जात नाही. दुसरे म्हणजे परस्परावर्तित्व वाढल्यामुळे राष्ट्रा-राष्ट्रांमध्ये ही स्पर्धा निर्माण झाली. विकसित व अविकसित राष्ट्रांमध्ये ही स्पर्धा प्रामुख्याने निर्माण झाली. म्हणून अविकसित राष्ट्रांनी कृषी व कृषी व्यवसायाशी निगडित इतर पूरक व्यवसायांमध्ये प्रगती करून उत्पादन वाढवण्याचा ते प्रयत्न करत आहेत. म्हणूनच जागतिकीकरण म्हणजे सर्व क्षेत्रांत असणारी तीव्र स्पर्धा होय. असे म्हणता येईल.

जागतिकीकरण व भारतीय शेती:

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. आजही भारतातील जवळ-जवळ ७०% लोकसंख्या शेतीवर उदरनिर्वाह करते. प्राचीन काळापासूनच शेती व शेतीवर आधारीत उद्योग हेच भारतीय अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख घटक राहिलेले आहेत. म्हणून भारतीय कृषीव्यवस्थेत झालेले कोणत्याही प्रकारचे अनुकूल किंवा प्रतिकूल बदल हे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर खोलवर परिणाम करतात. १९९१ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेत जागतिकीकरणाचा अंतर्भाव झाला आणि त्याचा भारतीय समाज, उद्योग, व्यापार, विज्ञान व तंत्रज्ञान, दळण-वळण व विशेषतः कृषीक्षेत्रावर विशेष प्रभाव पडला जैवतंत्रज्ञान, वनस्पती व जीवशास्त्रात खूप मोठ्या प्रमाणावर संशोधने झाली. कमीक्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात उत्पादन देणाऱ्या पाले-भाज्या व फळ झाडांच्या वाणांची निर्मिती करण्यात आली. अधिक दूध देणाऱ्या जनावरांच्या जाती विकसित करण्यात आल्या. त्यामुळे भारतीय कृषीव्यवस्थेचा विकासात भर पडली आहे.

जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवर झालेले अनुकूल परिणाम:

१९९३-९४ मध्ये भारत सरकारने केलेल्या पाहणीनुसार नविन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यामुळे भारतीय शेतीमालाची निर्यात वाढत असल्याचे दिसून आले. त्यामागील कारण म्हणजे जागतिकीकरणामुळे विकसनशील देशांना शेतीव्यवस्थेत सुधारणा करून निर्यातीमध्ये वाढ करण्याच्या विविध संधी उपलब्ध झाल्या. शेतकऱ्याने कोणत्या प्रकारचे बि-बियाणे वापरावे ? शेतीचे उत्पादन कशाप्रकारे वाढवावे ? यासंदर्भात निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य शेतकऱ्यांना जागतिकीकरणामुळे मिळाले. त्याचप्रमाणे शेतकऱ्याला बि-बियाण्यांचा विक्रेता म्हणून काम करणे शक्य झाले. भारतात १७५ प्रकारची संकरीत बी- बियाणे आहेत. त्यातील ९५ प्रकारच्या बी-बियाणे जातींवर भारतीय संशोधक अधिक उत्पादन देणारे वाण विकसित करण्यासाठी काम करत आहेत. त्यापेक्षाही आधुनिक काळात बी-बियाण्यांऐवजी उतीसंवर्धन हा प्रकार विकसित होत आहे. १९९६-९७ मध्ये ४६,०२६ क्विंटल उत्पादन होते ते १९९९-२००० मध्ये ५०,७९८ क्विंटल पर्यंत वाढले. १९९६ ते २००० या कालखंडात बियाण्यांचे उत्पादन ७३.२७ लाख क्विंटलवरून ९१ लाख क्विंटलपर्यंत वाढले. उदारीकरणाच्या धोरणामुळे खतांच्या आयातीतही वेगाने वाढ होऊन १९८५-८६ ते १९८९-९० या काळात वार्षिक खतांची आयात १११४ कोटी रुपयांवरून १९९७-९८ मध्ये ती ३७५५ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली. भारतीय शेतकऱ्यांना इतर विकसित देशांच्या तुलनेत खूप कमी म्हणजे १०% सबसिडी दिली जाते व मोठ्या प्रमाणात इतर देशांप्रमाणे शेतकऱ्यांना सबसिडी मिळावी म्हणून ही ओरड होते. परंतु कमी सबसिडीचा फायदा भारतीय शेतकऱ्यालाच खूप मोठ्या प्रमाणात होणार आहे. कारण त्यामुळे शेती मालाच्या किंमती वाढून भारतीय शेतीमालाला चांगली किंमत मिळेल व व्यापारात वाढ होईल. जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीमालाच्या व इतर निर्यातीवर खूप परिणाम झाला. १९९० मध्ये शेती व इतर पूरक व्यवसायांमधून मिळालेल्या उत्पादनाची निर्यात ही १७.९% होती तर, १९९७-९८ मध्ये ती वाढून १८.८% पर्यंत झाली. एकूणच जागतिकीकरणाचा परीणाम म्हणून भारतीय कृषी व औद्योगिक क्षेत्रात खूप बदल होऊन उत्पादन वाढून निर्यातीमध्ये ही लक्षणीय वाढ झाली आहे.

जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरील प्रतिकूल परिणाम:

जागतिकीकरणाचा सर्वांत मोठा परिणाम म्हणजे भारतात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा शिरकाव होय. त्यामुळे शेतकऱ्यांना विक्रेता होण्याचा अधिकार मिळणार नाही कारणे ते तेवढ्या प्रमाणात भांडवल उभे करून या कंपन्यांशी स्पर्धा करू शकत नाहीत. तसेच जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेली स्पर्धा ही भारतीय शेतकऱ्यांसाठी व भारतीय शेतीसाठी जिवघेणी ठरत आहे कारण या स्पर्धेमुळे मोठ्या प्रमाणात रासायनिक खतांचा वापर होत असून त्यामुळे जमिनीचा पोत घसरून क्षार व दलदल युक्त जमिनीचे प्रमाण वाढत आहे. दुसरे म्हणजे तुटपुंजे भांडवल व अपुरे क्षेत्र यामुळे भारतीय शेतकरी मोठ्या प्रमाणात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापरही करू शकत नाही.

त्याचा परिणाम म्हणजे अतिशय लक्षणीय उत्पादन वाढही दिसून येत नाही. तसेच आजही भारतीय शेतकरी हा अज्ञानीपणामुळे पारंपारिक पद्धतीनेच शेती करत आहे.

भारतीय शेतकऱ्यांना विकसित देशांशी स्पर्धा करणे अशक्य आहे. विकसित देश शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणातून अर्थसहाय्य देवून उत्पादन वाढवण्याचा प्रयत्न करतात. अमेरिकामध्ये ६५% तर, जपानमध्ये ५५% अर्थसहाय्य दिले जाते. त्यामुळे शेती उत्पादनाच्या किंमती कमी होऊन त्यांचा तोटा भारतीय शेतीला होत आहे. जागतिक व्यापार संघटनेने १९९९ च्या अहवालात सर्व देशांनी शेतीवरील अनुदान २०% पर्यंत कमी करावेत असे मत मांडले तो याचाच परिणाम होय.

जागतिक व्यापार संघटनेने दिलेल्या अहवालानुसार सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेसाठी लागणाऱ्या धान्याची खरेदी आणि या व्यवस्थेअंतर्गत धान्याची विक्री ही मुक्त बाजारभावाने करून सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेला देण्यात येणारे अर्थसहाय्य टप्प्या-टप्प्याने कमी करून बंद करून टाकावे. परंतु याचा परीणाम भाववाढीवर होऊन त्याचेही विपरीत परिणाम होतील. जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतात आल्याने एकप्रकारे कंत्राटी व्यवस्था निर्माण झाली आहे.

१९९१ मध्ये भारताने आर्थिक धोरण स्वीकारल्यापासून भारतीय राजकारणात मोठ्या प्रमाणात आर्थिक महाघोटाळ्यांमध्ये खूप वाढ झाली. मंत्र्यांद्वारे मोठ्या प्रशासकीय अधिकाऱ्यांशी संगनमताने नैसर्गिक साधन संपत्तीची महालूट सुरु केली. त्याचा परिणाम म्हणून गेल्या १५ वर्षांत दोन लाखापेक्षा अधिक शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. भारतीय इतिहासात अशा प्रकारची घटना घडल्याचा कोठेही पुरावा मिळत नाही. जागतिकीकरणाचा भारतावर व भारतीय कृषीव्यवस्थेवर झालेला सर्वांत मोठा प्रतिकूल परिणाम म्हणता येईल. शेती करणे परवडत नसल्यामुळे शेतकरी आत्महत्येचा मार्ग चोखाळत आहेत. खरे म्हणजे जागतिकीकरण व खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेत राज्यव्यवस्थेचा कल्याणकारी चेहरा काळवंडला जात आहे व त्याचा परिणाम अर्थ व कृषीव्यवस्थेवर खोलवर दिसत आहे.

निष्कर्ष :

हरित क्रांतीने भारतीय उत्पादनव्यवस्थेत बदल करून अधिक उत्पादन करणारे वाण विकसित केले गेल्याने उत्पादनात भरघोस वाढ झाली. जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थ व कृषीव्यवस्थेत त्यापेक्षाही व्यापक परिणाम होऊन कमी क्षेत्रात उत्पादनाच्या वाढीबरोबरच निर्यातीमध्ये ही लक्षणीय वाढ झाली. शेतीबरोबरच शेती आदारीत पूरक व्यवसायांमध्ये वाढ झाली. शेतकऱ्यांना स्वतःच्या मर्जीप्रमाणे लागवड करण्याचे व उत्पादन घेण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले. एकूणच सर्व क्षेत्रांत विकास दिसून येत असला तरी, जागतिकीकरणामुळे श्रीमंत व गरीब यांच्यामधील विषमतेची दरी वाढत चालली आहे. बाजारपेठांवर श्रीमंतांचे वर्चस्व निर्माण झाले आहे. तर, दुसरीकडे बेकारी, गरीबी, विस्थापित जीवन, विषमता, हिंसाचार व त्या माध्यमातून विविध समस्या उद्भवत आहेत. या सर्व बाबींसाठी जागतिकीकरण सर्वस्वी जबाबदार नसले तरी तो जागतिकीकरण प्रक्रियेपासूनच उद्भवलेला दुर्गण आहे. मुळात कोणतीही व्यवस्था वाईट, चूकीची नसते तर समाजमन विकृत बनले की व्यवस्थेचेही विकृतीकरण होण्यास फार काळ लागत नाही. तसेच जागतिकीकरणाबाबत काहिसे सांगता येईल. कारण जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळेच जग ऐकमेकांशी बांधले गेले, जवळ आले व इतर देशांतील लोक व तेथील विज्ञान व तंत्रज्ञान दुसऱ्या देशांना अवगत होणे शक्य झाले.

संदर्भ :

- १ रुद्र, दत्त सुंदरम, 'भारतीय अर्थव्यवस्था', नई दिल्ली.
- २ योजना मासिक, 'जागतिकीकरण आणि भारतीय शेतीपुढील आव्हाने', जानेवारी-२०१०.
- ३ संपा. राराविकर, 'यशवंत गोडबोले वि.ज.बर्जेस, जॉन्सन, 'डायमंड अर्थशास्त्र कोश', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे-२००८.
- ४ पंडित, नलिनी., 'जागतिकीकरण आणि भारत', लोकवाडमय गृह, मुंबई-२००३
- ५ शिंदे, एन., 'अर्थसंवाद', खंड-२७, अंक-२, जुलै-सप्टेंबर-२००३
- ६ टकले, एस.आर., 'कृषी अर्थशास्त्र'.
- ७ खांदेवाले, श्रीनिवास, 'महाराष्ट्रातील शेती-एक दुर्लक्षित प्रश्न', किसान सभा, २०१०.
- ८ 'समाजप्रबोधन पत्रिका', २००३.
- ९ जरांडे जगन, 'जागतिकीकरण व भारतासमोरील आव्हाने'